

Potaaga he tau Fakamatalaaga he Fonoaga Fakamua Aho 25^{ia} Iuni

Nofoa ko Satyanand: Ko e ha ne fakatu ai e Komisina Loiale

Loga e tau tau ne ui ai e tau tagata mo e tau kautaha ne loga ke kumikumi e tau eke-fakakelea he tau levekiaga i Aotearoa Niu Silani.

Tau haomai, takitaki maaga, iwi mo e Māori, Komisina he Tau Tonuhia Tagata mo e Tau Kautu Kaufakalataha kua omoi ke he Kumiaga nai.

Ha ha i ai e tau kumiaga mo e tau hokotaki mai fakamua:

- Fono Puipui ma e tau Tagata-Toka he tau Falegagao Loto-Kafokia mai fakamua
- Fanogonogo Puipui mo e Levekiaga Lagomatai
- Tau hokotaki he Tohi Puao-Te-Ata-Tu mo e falu foki
- Tau gahua he tau tagata liu-kumikumi tuga, he tohi *Puhalatu ki Hate* ha Elizabeth Stanley, hagamao ke he eke-fakakelea he tau Levekiaga he Kautu

Pete ni kua kitia e tau eke-fakakelea mo e fakavihia kae fai mena agaia ni ne kua lata ke taute. Ko e aho 1 ia Fepuali 2018 ne fakailoa ai he Fakatufono e Komisina Loiale mo e fakataitai he Tau Fakatonuaga Gahua.

Mai ia Fepuali kia Me ne fakatutala a mautolu ke he fakataitai he Tau Fakatonuaga Gahua. Ko e Tau Fakatonuaga Gahua hanai ne lauia ai e:

- Tau levekiaga faka-lotu mo e Fakatufono
- Fakatautonu ke he Te Tiriti o Waitangi

Ma e tau Komisina ko e taha mena uho he Kumiaga ko e FANOGONOGO ke he tau haomai. To fakakite he tau haomai ke he Komisina e tau mena ne tutupu kia lautolu. Ti amanaki ni ha kua logona ki ai ke kamata e tau haomai ke fakamalolo ai.

Taha vala gahua uho ke fifili ki ai:

- Ko e ha ne uta ai e tau tagata ke leveki
- Ko e heigoa e eke-fakakekela ne tupu mo e tupu he ha
- Tau mena ne tutupu mai ha ko e eke-fakakelea

Lata ia tautolu ke iloa e tau fakaakoaga mo e taofi ke ua liu taute foki. Teitei katoatoa e tau tagata ne iloa tagata kua eke-fakakelea ke he levekiaga. Manako a mautolu ke omoi e Aotearoa Niu Silani katoa e ha mautolu a tau gahua ke hiki e tau levekiaga, he kautu, ma e ha talu tau fanau mo e falu ne fa lauia he tau eke-fakakelea.

Komisina ko Shaw: Ko e heigoa e Komisina Loiale?

Ko e Komisina Loiale:

- Kua fakatu ke fakakite e tau mena kua mahuiga lahi ke he tau tagata aulua
- Moua mai e malolo he Fakatufono Tohi ma e Tau Kumiaga 2013
- Ko e kumiaga kua mua-atu e tokoluga ki Aotearoa Niu Silani
- Kua tu-tokotaha mai he Fakatufono

Ne moua he Kumiaga e Tau Fakatonuaga Gahua he aho 12 ia Novema 2018 mo e kamata ke fanogonogo ke he tau fakakite-tala he aho 3 ia Ianuali 2019. Ko e kumiaga lahi mo e vihu ti kua leva e fakatokatoka he tau puhala gahua ke taute aki.

Tau puhala gahua ha mautolu:

- Tokaloto kia mautolu e tau tonuhia he tau haomai mo e tau magafaoa, hapu, iwi mo e tau tagata lagomatai
- Tutakiaga ke he iwi mo e tau Māori
- Fakamooli ke maeke ke fakafetui mai e tau tagata kafokia mo lautolu ne lauia he tau loto tupetupe
- To fakatatai e mautolu e tau tagata mo e tau kautaha oti - ti ai kaka lahi ke he tau aga fakatufono

Ne tutala a mautolu ke he tau matakau mo e tau tagata tokologa poke taute fefe e Kumiaga:

- Feleveia mo e tau tagata gahua kumikumi mai he falu a motu i fafo
- Feleveia mo lautolu ne fai matutakiaga ki Aotearoa Niu Silani

Hafagi agaia a mautolu ke he tau mena ke atihake aki e tau puhala gahua.

Ko e Komisina Loiale ke onoono ke he tau eke-fakakelea mai he tau 1950 ke he tau 1999 KAE ha ha ia mautolu e fifiliaga ke kumi ato hoko e 1950 mo e molea e 1999 ke lagomatai aki e tau pulega ha mautolu.

Ua la e veveheaga he gahua ha mautolu:

- Liu ono ki tua ke kumi ko e heigoa ne tupu ti ko e tupu he ha
- Kikite ke he tau puhala ainei ke taofi mo e hokotaki e eke-fakakelea

Kua kehe e Kumiaga nai ke he falu mai fakamua:

- Laulahi atu e fekau nai. Nakai fakamahao e Kumiaga nai ke he eke-fakakelea faivao, kae lauia oti e tau faga eke-fakakelea mo e fakavihia ke he:
  - Tau fakafetuiaga lagomatai tagata
  - Tau fakafetuiaga malolo tino mo e kafokia
  - Tau fakafetuiaga fakaakoaga
  - Tau fakafetuiaga leoleo mo e fakafili mo e taatu ke he tau levekiaga Fakatufono
  - Tau fakafetuiaga nonofo poke nakai, ne talia ke leveki he tau matakau lotu e tagata (tau lotu mo e tau tapuakiaga kehekehe oti)
- Ha ha ia mautolu e malolo ke moua mai e tau tohi-tala mai he tau tagata mo e tau faahi gahua. Maeke ia mautolu ke omoi e tau tagata ke eke mo tau fakamooli mo e tali ha malu a tau huhu.
- To hafagi e tau fonoaga auloa ma e tau tagata oti ke kitekite ki ai. Kua mahuiga ni ke taute pihia ke ua fai mena fufu ai.

Kua talia he tau Komisina e 8 he pou mai he Tau Fakatonuaga Gahua ke takitaki aki ha lautolu a gahua:

- Leo-vagahau
- Tau kakano ne uta ai ke leveki
- Heigoa e eke-fakakelea mo e leva poke lahi fefe
- Tau mena ne tupu ha ko e eke-fakakelea
- Tau mena tupu ha ko e puhala gahua
- Fakatautonu mo e liu-leveki ke malolo
- Fakafoou he tau levekiaga ha tautolu
- Ko e Te Tiriti o Waitangi

Ko e logona he tau **leo-vagahau** ha lautolu oti ne matutaki mai ko e lotouho he tau gahua ha mautolu. Nakai fai Kumiaga ka nakai ha ha i ai a lautolu.

Ha ha ia mautolu e Matakau Fakafetui he tau Māori mo e tau Fakatokaaga he **Te Tiriti o Waitangi**. Kua fita ni ke fakagahua a mautolu mo e tau Māori.

Ko e tau mena uho ke he Komisina hanai:

- Fakatatai mo e fakatonu
- Tu-tokotaha mo e fakamalolo
- Fakakite ke kitia
- Fakaalofa

Abuse in Care

Royal Commission of Inquiry

To taute e mautolu e hokotaki fakamua ato oti a Tesemo 2020 mo e ke lauia ai e:

- Tau mena ne iloa e mautolu he magaaho ia
- Tau matapatu manatu
- Numela tagata ne kua lauia ai
- Ha pulega kua lata ma e magaaho ia

Ko e hokotaki fakaoti to moua ia Ianuali 2023 mo e fakakite ai e tau pulega ha mautolu ke he tau levekiaga Fakatufono mo e tau lotu hagaao ke he:

- Tau hikiaga he mata-fakatufono mo e tau peehiaga
- Tau puhala ke taofi mo e taliaki e tau eke-fakakelea anoiha
- Tau lagomatai ma e tau tagata kua eke-fakakelea ai
- Fakatautonu fefe e tau kelea ne tupu
- Tau fakamolemole

Nakai maeke e Komisina Loiale ke hokotaki mo e fifili kua agahala ha tagata. Maeke ia mautolu ke lagomatai e tau tagata ke oatu ke he tau Leoleo Niu Silani ti kua taute tuai e puhala ia.

Kua talia he tau Komisina e tu-tokotaha mo e fakatatai oti ma e Kumiaga katoa.

Komisina ko Alofivae: Taute fefe he Komisina Loiale e tau gahua?

To fakaaoga he Komisina Loiale fa e puhala-gahua ke taute ke oti e gahua ne fakatoka ai ke he Tau Fakatonuaga Gahua:

- **Tau fakaholoaga puipui**
- Tau fonoaga aulua mo e tau vikolaualau
- Liu-kumikumi mo e tau fakatokaaga
- Matutaki mo e fakagahua ke he matakavi

Ke he **fakaholoaga puipui** to fakakite he haomai tokotaha ke he taha Komisina e tau eke-fakakelea ne lauia ai a ia. To logona mo e fakatautonu ai a lautolu. Loga he tau haomai ne pehe kua mahuiga e vala nai ke he ha lautolu a fenoga ke liu malolo.

Fakailoaga ma e tau fakaholoaga puipui:

- Fifili he tau haomai e tau mena ke fakakite mo e takitaki e fakaholoaga
- To fakamau tala e taha tagata gahua
- Puipui e tau fakaholoaga nai
- To ui he tau tagata gahua Komisina e tau haomai to hoko e fakaholoaga ke fakatonu e tau mena taute ke lagomatai a lautolu ke loto mitaki mo e ua tupetupe
- To fakafano atu e peke fakailoaga to hoko e fakaholoaga mo e tau fakailoaga ma e Kumiaga, puhala he fakaholoaga puipui mo e tau hukui he Komisina Loiale

Kua 70 tuai e tagata ne kua matutaki ai ke he tau fakaholoaga puipui. Fakaaue lahi a mautolu ke he ha lautolu a tau malolo mo e loto toa. Kua moua foki e mautolu e tau talimai ia lautolu ke lagomatai aki e tau fakaholoaga anoiha.

Fakamua kia mautolu ke ua haofia e tau haomai he tau fakaholoaga nai. Fakaaoga e mautolu e puhala leveki ke maeke ia lautolu ke fakakite e tau talahauaga mo e nakai matakutaku.

Ko e tau mena iloa mai he tau fakaholoaga puipui to nakai tu-higoa ai kae to fakaaoga ke he tau hokotaki ke moua e tau manatu uho ma e tau fonoaga aulua.

Maeke foki e tau haomai ke tohi e tau mena tutupu kia lautolu. Ko e kakano ke logona tala mai he tau tagata tokologa hinai mo e tau motu mai fafo.

Maeke foki ke fai fakaholoaga puipui ke he falu kaina kehe, tuga e marae.

Kua sainsi foki he Komisina Loiale e maveheaga mo e Faahi Fakafili ke maeke ke moua tala mai ia lautolu ha he tau falepouli.

Ainei ko e 800 e tagata kua fakamau ti lafi ki ai falu ne manako ke tutala ko e magafaoa poke hukui ia taha kua mole atu. Ko e loto toa he tau haomai ati maeke ai a mautolu ke taute e gahua nai. Ko e tala haau, lafi ke he tau tala he falu, ke maeke ia mautolu ke taute e tau pulega malolo mo e mauokafua.

Komisina ko Erueti: Tau Fonoaga Auloa, Tau Vikolaulau mo e Liu-kumikumi

To fakaaoga he Komisina Loiale fa e puhala-gahua ke taute ke oti e gahua ne fakatoka ai ke he Tau Fakatonuaga Gahua:

- Tau fakaholoaga puipui
- **Tau fonoaga auloa mo e tau vikolaulau**
- **Liu-kumikumi mo e tau fakatokaaga**
- Matutaki mo e fakagahua ke he matakavi

Tau fonoaga auloa

Ko e tau fonoaga auloa to fakahoko ai ka oti e kumikumiaga ke he ha matapatu manatu. Ke he fonoaga auloa ko e tau tagata fakamooli ke omonuo mua to fakakite-tala.

Ko e tau tagata fakamooli ke tuga a e:

- Tau haomai kua manako ke fakakite tala
- Tau tagata ne kua fai tuaha ki ai
- Tau hukui mai he tau kaina-leveki/levekiaga

Fakakite e tau fakakite-tala ke he tau tagata auloa ke maeke e tau kaina-leveki ke fakatautonu e tau mena tutupu he ha lautolu a tau levekiaga.

Ka oti e ha fonoaga auloa to taute e fifiliaga he Komisina ke he tau mena ne tutupu mo e heigoa ne kelea ai e puhala gahua. Kae neke tohi foki e mautolu e hokotaki ke tufatufa e tau fakakite-tala mo e tau fifiliaga.

Ko e fonoaga auloa fakamua ia Oketopa poko Novema 2019 mo e ke fakakite e tau matapatu manatu ke fakamahino ki ai he tau 2020 (fakahigoa ko e fonoaga fakatoka matakupu).

Ke he tau fonoaga oti to kitekite a mautolu ke he:

- Ko e ha ne uta ai e tau tagata ke leveki
- Ko e eke-fakakelea mo e fakavihia fefe ne tupu
- Ko e ha ne tupu ai
- Heigoa ne moua/tupu mai ai
- Heigoa ne iloa mai ai mo e fai mena nakai ne hiki ai
- Gahua mitaki fefe e tau puhala ainei
- Taute fefe ke mitaki atu e tau mena ma anoiha

Tau fonoaga vikolaualau

Maeke foki ia mautolu ke fono mo e ha matakau ke he tau matakupu takitaha ke:

- Logona e tau faga-manatu kehekehe
- Lagomatai ke fakatonu ha malu tau kumikumiaga
- Fakafili e ha mautolu a tau fifiliaga mo e tau pulega

Liu-kumikumi

Ko e ha mautolu a gahua liu-kumikumi ke omoi e tau kumikumiaga mo e lagomatai e fakaputuaga fakakite-tala ma e tau fonoaga auloa.

To tohi e mautolu e tau hokotaki liu-kumikumi ke he tau matapatu manatu kehekehe ma e fakaholoaga katoa he Kumiaga.

To fifili fakamakutu foki e Komisina Loiale ke he tau hokotaki mai tuai mo e to lafi foki ke he tau mena ne nakai katoatoa.

Ko e liu-kumikumi ha mautolu kua tonuhia ke taute fakamitaki lahi. Kua lata ke tatai mo e tau fuafuaaga kua tonu mo e kikite ki ai e tau pulotu ke fakamooli kua mooli ni (fifili he tau tagata). Ka lata ai to taute e mautolu e puhala *kaupapa Māori* ke he liu-kumikumi.

Komisina ko Gibson: Matutaki mo e Fakagahua ke he Matakavi

To fakaaoga he Komisina Loiale fa e puhala-gahua ke taute ke oti e gahua ne fakatoka ai ke he Tau Fakatonuaga Gahua:

- Tau fakaholoaga puipui
- Tau fonoaga aulua mo e tau vikolaualau
- Liu-kumikumi mo e tau fakatokaaga
- **Matutaki mo e fakagahua ke he matakavi**

Matutaki mo e Fakagahua ke he Matakavi

Mahuiga lahi ke matutaki mo e tau tagata maaga ne uka ke moua poke kua fa fakanimo:

- Tau Kege
- Tau tagata ai-fai kaina
- Tau tagata pagota
- Tau tagata fai kafokia mo lautolu ne ai mitaki ke akomena mo lautolu ne nakai haghaha mitaki e tau loto manamanatu
- Tau lotu ne uka ke matutaki atu ki ai

To fakafetui atu a mautolu ke he:

- Tau fono Magafaoa/Whānau
- Tau fono Maaga/Matakavi
- Fono Aulua/Hui

Tokologa e tau tagata ne leveki ai ke he tau falegagao saikopitiki, tau levekiaga tagata kafokia he matakavi, falegagao tagata-heketia mo e tau aoga sipesolo. Ko e tau tagata na ne ufiufi ha lalu tau eke-fakakelea ti lata ia tautolu ke fakakite ai.

Matakau Fakatonutonu he Tau Haomai:

- Ne fakatoka ai ke he tau Fakaholoaga Gahua ha mautolu
- Toko 20 e hukui taane-fifine fakakehe, fanauaga mo e falu tagata fai kafokia
- Kua lauia he tau eke-fakakelea ke he tau fakafetuiaga kehekehe
- Ko e taha leo-vagahau mahuiga ke he Kumiaga nai
- Kua kamata ke fakatonu aki e ha mautolu a tau fifiliaga

Abuse in Care

Royal Commission of Inquiry

Ko e tau hukui hane fakamakutu ke fakafetui mo e tau tagata ne fa uka ke moua mo e logona ha lautolu a leo-vagahau.

Iloa e mautolu nakai nonofo oti agaia e tau haomai i Aotearoa Niu Silani. Kitekite foki a mautolu poke maeke fefe e tau haomai ne nonofo motu kehe ke matutaki mai ke he Kumiaga.

Loga e puhala ke fakaaoga he Komisina Loiale ke fakailoa ke he tau haomai mo e ha matakau kua fia iloa:

- Kupega/Uepesaite
- Fesipuka
- Tau tohitala imeli
- Kaina matutaki
- Ko e tau fonoaga auloa to fakapuloa moui ai mo e fakakite e Vagahau Matalima ha Niu Silani mo e tohi e tau matatohi
- Ko e tau tapaki-tala he tau fonoaga auloa to tokamau ke he kupega/uepesaite

Ko mautolu 'kua hafagi tuai ma e fekau' ti uiina atu ke he tau haomai ne eke-fakakelea ke ui mai ke he Kaina matutaki ha mautolu ke tutala ko e manako fefe a koe ke fakafita mai.

Ka nakai fai koe ti nakai kautu e fekau ha mautolu ke fakafoou e tau levekiaga i Aotearoa Niu Silani.

Nofoa ko Satyanand: Fakahikuaga

Nakai tatai e Kumiaga nai mo e falu foki

- Laulahi atu e Tau Fakatonuaga Gahua
- To matutaki ai ke he tau afe tagata

Kua fakakite he Fakatufono mo e falu matakau lotu e manako ke matutaki mo e ke fakaako mai he tau fifiliaga ka moua mai ai.

Ko e utakehe he tau fanau ainei e taha fakatupetupe ne kua tonuhia ai e Kumiaga nai.

Ko e ha mautolu a ononoaga ke fakafoou e tau levekiaga. Ke eke pihia ai kua lata ia tautolu ke kitekite ke he tau tala pouli tupu fakaholo. Manako a mautolu ke omoi he tau tagata Niu Silani ke kautu e fakafoouaga he tau levekiaga ma e ha talu tau tagata ukiuki.

To huhu e mautolu e tau huhu uka haggao ke he:

- Fakavihia tagata-kehe he tau levekiaga
- Kafokia kua nakai kitia
- Tau lekua puhala gahua
- Eke-fakakelea mai he tau atuhau fakamua

Manako a mautolu ke he Komisina ke fakamau e hikiaga he tau mena tutupu ma e ha tautolu a kautu.

Iloa he tau Komisina ko e gahua lahi a nai ti kua mau tuai a mautolu ke fakaoti e gahua nai.

Hagai Kanosela ko Simon Mount: Ko e fakagahua he tau fonoaga auloa

Ko e matakau Kanosela (tau Loea) Lagomatai ke he Kumiaga ko Simon Mount, Kerry Beaton, Hanne Janes mo Julia Spelman.

Loga e tau gahua he tau Kanosela:

- Taute e tau kumikumiaga ne matutaki ke he tau fonoaga auloa
- Ke huhu ma e Komisina ke he tau fonoaga auloa (to fakalilifu e lautolu e tau haomai mo e kitia kua maeke a lautolu ke fai leo-vagahau)
- Fakatonu ke he Komisina Loiale e tuaga he tau malolo mo e tau mena ke taute

Ke he tau fonoaga auloa:

- To logona he tau tagata e tau mena mooli ne tutupu ke he levekiaga
- To tuku ke he tau kaina-leveki mo e tau takitaki ke fakatautonu
- Ko e tau fakatufono mo e tau fakatokaaga ke taofi mo e fakatautonu e tau eke-fakakelea to fifili ai ki mua he tau tagata

Loga e puhala ke taute aki e tau fonoaga auloa:

- Neke fai huhu pauaki ke moua tali mai he tau kaina-leveki mo e tau tagata
- Maeke e tau haomai ke fakakite tala (kae fufu e higoa, ka manako pihia). Nakai maeke ha tagata ke fakakite tala kaeke kua nakai manako
- Ko e falu fonoaga to lauia ai e fakatulaaga mo e tau pulotu
- Ko e falu fonoaga to kitekite ke he tau mena kua lata ke hiki
- Ko e falu fonoaga to fiofio e tau mena na i luga

Ko e Kumiaga nai to nakai kaka lahi ke he tau aga fakatufono. To fai magaaho ma e tau loea ka ko e tau Komisina ka takitaki e Kumiaga.

Tau kumikumiaga:

- Ko e tau fonoaga oti to kamata ke he kumikumiaga
- Ko e kikiteaga he kumikumiaga mo e fonoaga to fakakite tonu ke he **tohi fakagahua**. Ko e tau matakupu mo e tau huhu ma e kumikumiaga – tuga e Tau Fakatonuaga Gahua tote.

Ha ha he Komisina e tau fakatokaaga ke lagomatai ke fifili ko e heigoa ke kumikumi ki ai. Moua mai he Tau Fakatonuaga Gahua e tau mena ia.

Abuse in Care

Royal Commission of Inquiry

Ka fifili he tau matakupu ke kumikumi ki ai to manamanatu e tau Komisina:

- Kua fakaigati nakai e mautolu e tau levekiaga kehekehe (tuga e tau levekiaga fakatufono, tau aoga mo e tau falegagao)?
- Fai tuaha lahi nakai a mautolu ke he ha kaina-leveki poke ha matakau?
- Fai tagata fakamooli, haomai, tau tagata tuaha kelea. tau tohi-tala mo e tau fakakite-tala nakai a mautolu?
- Ko e tau lekua he puhala gahua kia?
- To lali a mautolu ke fakaigati oti e tau tagata mo e tau matakavi

Ko e tohi fakagahua ke lagomatai e Kumiaga ke moua e **tau tagata matutaki tonu** ma e fonoaga ia. Ko e tagata matutaki tonu a ia:

- Ko e tagata kua fakafita lahi ke he matakupu kua kumikumi ai
- Ko e tagata kua manako lahi ke he matakupu ia (tuga e tagata liu-kumikumi)
- Ko e tagata kua vagahau fakakelea ki ai ke he kumikumiaga

Ko e tau kumikumiaga takitaha mo e fonoaga auloa ke fai matakau gahua ki ai

- Kua teitei ke fakailoa atu e mautolu e taha **matakau kanosela** (tau loea). To fakamooli a mautolu ke fai tagata Māori mo e Pasifika foki. To tuku ai foki e mautolu e falu ia lautolu ne lauia ke he tau kafokia
- Ko e Kanosela to lagomatai ki ai e:
  - Tau tagata kumikumi
  - Tau tagata liu-kumikumi
  - Tau loea
  - Falu pulotu/sipesilisi
- To kumi he matakau e tau tagata mo e tau tohi-tal kua lata mo e kumikumiaga mo e fonoaga auloa

Tau (tagata) fakamooli:

- Neke omai e tau tagata kia mautolu. Kaeke kua fai loea a lautolu ti nakai lata ke hiki e loea
- Neke ole foki a mautolu ke omai e falu tagata ke fakakite tala
- Neke omai falu tagata mai he tau fakaholoaga puipui. **To nakai fakamamafa kia taha ke matutaki ai.**
- Neke ai maeke a mautolu ke logona oti e tau tagata ne manako ke matutaki ke he tau fonoaga auloa kae haia falu puhala foki (tuga e tau fakaholoaga puipui)

Tau tohi-tala mo e tau fakamooli:

- Neke moua he matakau liu-kumikumi he Komisina Loiale
- Maeke e **tau tohi-fakailoa mamafa** ke fakafano ke he Fakatufono he Tau Kumiaga. Ko e kakano, maeke a mautolu ke fakamamafa e Fakatufono mo e tau Kaina Leveki ke fakakite e tau tohi-tala ne manako a mautolu ki ai
- Maeke foki a mautolu ke ui-malolo e tau fakamooli ke omai. **To nakai fakamamafa e ha haomai ke fakafetui mai**
- Ko e Takitakia Leveki Tohi-tala he Fakatufono (ko e pule he tau tokaaga he tohi-tala oti he Fakatufono) kua fakailoa tuai ke taofi ua moumou ha tohi-tala he tau faahi Fakatufono oti
- Kua fakafano foki e fakailoaaga taha ia ke he tau levekiaga faka-lotu oti
- Ko e tau tagata matutaki tonu to fakaata a lautolu ke he ha tohi-tala ne manako ki ai ke maeke ke fakafetui mitaki ke he Kumiaga
- To utakehe poke vavali-uli e falu valatala ke ua fakakite e tau higoa he tau haomai

Kaeke kua mau e kumikumiaga ke fakaholo e fonoaga auloa:

- To fakailoa ai e aho mo e magahao
- Ko e tau fonoaga auloa to fakaholo ai he taha (1) ke he tolu (3) e faahi tapu
- Ko e tau kaina fono to fakailoa ai kae fai pauaki ki Ueligitoni mo Okalana
- To fakapulua ke he pulagi e tau fonoaga auloa. To kikite fakamitaki e tau mena oti ke puipui oti e tau tagata fakakite-tala
- To nakai ha ha i ai oti e tau Komisina ke he tau fonoaga takitaha. To moua oti he tau Komisina e tau fakamauaga ke he tau fonoaga takitaha ke iloa e lautolu e tau mena oti haggao ke he matakupu
- To takitaki he tau Komisina e tau mena taute ke he fonoaga ke kitia fakamooli kua **fakatatai oti e tau tagata matutaki**. Nakai ha i ai e tonuhia ke fai huhu hehele – ko e tau Komisina ka fifili ko hai ke huhu e heigoa e huhu

Ka mole atu e ha fonoaga auloa to lolomi e hokotaki ke he tau fifiliaga kua moua. Kua **nakai maeke** e Kumiaga nai ke fifili ke he:

- Tau mena kolokolovao
- Tau mena fakatagata
- Tau mena kua lata ke fai fakahala

Kua **maeke** ni a mautolu ke taute e tau fifiliaga haggao ke he tau mena ne tupu, ko e ha ne tupu ai mo e ke taofi fefe ke ua liu ke tupu anoiha.

Lagoia kia mautolu e malolo fakatufono ke fakatatai e tau tagata oti. To nakai fai tagata ke fakalauia ai ke he ha fifiliaga kelea (tuhituhi poke eke-fakakelea) kae nakai iloa e tuaha mo e nakai la fai magaaho a ia ke fakatautonu.

Tau huhu

Maeke nakai e Kumiaga ke kikite ke he tau eke-fakakelea he oti e tau 1999?

E. Ha ha ia mautolu e malolo ke logona e tau talahauaaga he mole e tau 1999.

To fakaaoga nakai he Kumiaga e malolo ke moua mai e tau tohi-tala?

E. To fakaaoga e mautolu e malolo ke moua-aki e tau tohi-tala.

To fakamamafa mai nakai au ke agahala ai?

Haia he kupega ha mautolu e fakatokaaga. To nakai fakamamafa ha tagata ke fakakite ke he Komisina Loiale e ha mena kua agahala ai.

Ka fakakite ke he fakaholoaga puipui to ufiufi ai kae nakai kaeke kua **fai kelea ke tupu ai** ke he malolo tino mo e moui he ha tagata.

Fai tupe foaki nakai ma e tau lagomatai fakaloea?

E. To fakakite ke he kupega e tau mena oti kaeke kua katoatoa he fifili ki ai.

Fai fakatokaaga nakai ke fakakite e tau tuaha ke he faahi Leoleo Niu Silani?

E. Fai fakatokaaga pauaki a mautolu ke tukuatu e tau fekau ia ke he faahi Leoleo Niu Silani.

To tukuatu nakai ke he Kumiaga e tau fakailoaga moua mai he tau fakaholoaga puipui?

Mahuiga lahi e tau fakaholoaga puipui ke he Kumiaga kae nakai ko e tau fakakite-tala **kua omonuo**. Ko e tau talahauaga mai he tau fakaholoaga puipui to logona fakateligai ai he tau Komisina mo e to fakatonutonu aki e hokotaki fakaoti.

Matutaki fefe a mautolu ke he tau pagota mo e tau matakau ne uka ke moua?

Ko e mavehega ha mautolu mo e Faahi Fakafili ke maeke e tau pagota ke matutaki puipui mai kia mautolu.

Ko e taute a mautolu ainei he puhala ke matutaki mai e tau tagata 'uka-ke-moua' ke tutala mo mautolu.

Moua mai e au i fe e tau fakailoaga ke he Kumiaga?

Ha ia ke he kupega he Komisina Loiale e Tau Fakatonuaga Gahua ke he vagahau Peritania, Te reo, Saini Matalima (NZS), Easy Read mo e ke he lima e vagahau Pasifika.

Abuse in Care

Royal Commission of Inquiry

Loga lahi e tau tala foki ke he Kumiaga ha ia he kupega ha mautolu ne fa fakafoou tumau. Maeke a koe ke vilo mai, imeli poke tohi mai kia mautolu ka fia iloa tala atu foki.

Ko e heigoa foki?

Kua teitei lolomi tohi-tala a mautolu ke fakailoa tala atu foki ke he tau fonoaga auloa.

To ha i ai e **Fonoaga fakaholoaga** ia Aokuso mo e **Fonoaga fakatoka matakupu** ia Oketopa / Novema.

Kua kamata tuai e gahua ke he tau kumikumiaga ma e tau fonoaga auloa he tau 2020 mo e to fakailoa vave atu e mautolu.

Tokologa e tau tagata ne omoi e gahua ke he Kumiaga nai:

- Matakau kanosela lagomatai
- Tau haomai, tau tagata kaina, tau magafaoa mo e hapu
- Tau tagata gahua mo e ofisa he Komisina
- Matakau Fakatonutonu he Tau Haomai
- Tokologa he tau tagata Niu Silani ti lauia ai e tau fakamooli, tau matutaki tonu, ha lalo tau loea mo e falu foki

Nakai mukamuka e fekau nai mo e fai fakaakoaga mamafa ke he maga he hala. Mafanatia a mautolu to omoi he tokologa he tau tagata e gahua mahuiga nai ma Niu Silani.